

РІЗНОЧАСОВІ СОКИРИ, КЕЛЬТИ І МОЛОТИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПОДІЛЛЯ З ПРИВАТНИХ ПІДБІРОК КРАЮ

У статті йдеться про один з видів давньої наступальної зброї та господарського інструменту – сокири, їхній підвид сокири-кельти та бойові молоти, що знайдені на території Центрального Поділля, перебувають у приватних підбірках і поки що не введені в науковий обіг. Відтак, відчасти ліквідується інформаційний вакуум і дається старт освоєнню нових джерел, які ігнорувалися радянськими науковцями-попередниками.

Ключові слова: Центральне Поділля, археологія, сокири, сокири-кельти, бойові молоти.

Серед артефактів різних археологічних культур, що представлені на Центральному Поділлі, вагомий відсоток складають сокири, сокири-кельти і бойові молоти. Вони були затребуваними людством з часів палеоліту і мали широкий спектр використання, а саме: у мисливстві, господарстві та військовій справі.

Про знахідки сокир, сокири-кельти і бойових молотів на теренах Центрального Поділля можна знайти відомості в хрестоматійних книгах та статтях дослідників ХІХ – початку ХХ ст. Є. Сіцинського [1], В. Гульдмана [2], М. Орловського [3], Ф. Пулавського [4], і сучасників – І. Винокура [5], А. Гуцала, В. Якубовського [5,6], І. Михальчишина [6] та ін.

Переважна більшість відомих загалом знахідок зберігаються у фондосховищах музеїв Хмельницького, Кам'янця-Подільського, Києва, Львова, Кракова, Варшави або в експозиціях районних історичних музеїв. Вони описані, паспортизовані і потенційно захищені від різних ризиків. Чого не скажеш про не менш потужний пласт таких предметів, які представлені у підбірках місцевих колекціонерів старожитностей, шанувальників археологічних артефактів та навіть етноресторанах...

Тому назріла нагальна потреба зібрати відомості про них і зробити їх доступними для наукового середовища. Адже, враховуючи нігілізм чинного законодавства та відсутність належного контролю з боку держави за переміщенням археологічних цінностей, у будь-який момент ці важливі речові пам'ятки минулого можуть зникнути з поля зору науковців, тобто, бути перепроданими, що тепер стало дохідною індустрією для ділків.

Ця стаття стане першою з серії, які готує автор. Зауважимо лише, що ми не беремо до уваги стандартні (типові) вироби, а лише оригінальні та рідкісні для регіону. Їх виявлено на теренах подільської частини Хмельницької області. Далі подаємо опис перших 14 знахідок за хронологією, без вказування (задля безпеки) місця зберігання предмета. При цьому дякую усім добродіям, котрі надали можливість описати знахідки.

І. СОКИРИ

1. Крем'яна сокира-амулет трипільської культури.

Знайдена краєзнавцем Левком Куземським у 70-тих рр. ХХ ст. біля с. Круті Броди Ярмолинецького району Хмельницької обл.

Сокира – долотоподібна, з овалоподібною діркою розмірами 1,7×0,7 см для кріплення, яка розташована на 2/3 довжини від леза. Довжина сокири 11,3 см, ширина «п'ятки» – 1,3 см, леза – 3,3 см. Товщина, відповідно, у районі «п'ятки» – 1,1 см, в районі дірки – 2,7 см. Лезо – округле, «п'ятка» підквадратна – 1,1×1,3 см. Сокира зашліфована на ¼ довжини в районі леза.

Представляє собою виріб, що презентував високу майстерність майстра, адже сокира формувалася довкола природної дірки в шматку сірого з вкрапленнями придністровського кременю. Швидше всього використовувалася як ритуальний амулет.

2. Краплевидна сокира часів пізнього неоліту-ранньої бронзи.

Знайдена у 80-90 рр. ХХ ст. біля смт Вовковинці Деражнянського р-ну Хмельницької обл. – точне місце і автор знахідки не відомі.

Виготовлена з місцевого сіро-зеленого граніту. Довжина 13,8 см, ширина у найширшому місці 6,4 см, товщина – 2,2 см. Лезо округле, незагостре, як і протилежна – клевцева частина.

Складається враження, що виріб є напівфабрикатом. Можливо, він був відбракованим, оскільки через певні погрішності майстра, який не надто сумлінно готував заготовку верхня частина виробу має завуалью-

вані первинним шліфування сліди проракунків, а саме: заглиблених вищерблень граніту. Крім того, за формою виріб виявився чимось середнім між сокирою та мотикою для обробки землі. Втім, цілком можливо, що виріб використовувався лише як клевець. Схожі аналогії існують серед металевих виробів часів бронзи.

3. Борідчата сокира з отвором доби неоліту-ранньої бронзи.

Знайдена у 80-х рр. XX ст. між сс. Рачинці, Держанівка та В. Побійна Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. – точне місце і автор знахідки не відомі.

Виготовлена з чорного граніту. В анфас має форму ромба з обрізаним кінцем тильної частини виробу. Довжина – 17,8 см, ширина (у районі отвору) – 6,0 см. Ширина «п'ятки» – 3,5 см. У профіль: верхня площина – рівна; з тильного боку від «п'ятки» на довжину 7,5 см – з невеликим підйомом до центру виробу; передня має традиційну «борідку» довжиною 10,3 см. Відтак, товщина виробу, відповідно, 3,0-4,2-5,6 см. Традиційно дещо конусний свердлений отвір має діаметр 2,2-2,4 см. Він зміщений на 2/3 довжини виробу від леза до «п'ятки».

Заради кращого пересікання обладунку та шкіри ворога лезо сокири було загострене і заполіроване, але з лівого боку простежується ще ретельніше полірування виробу. Це може свідчити про постійне тертя цього місця об одяг господаря. Тобто, виріб використовувався довго, а боєць пересувався на далекі відстані, часто у швидкому темпі.

На щастя, у процесі використання ця сокира не зламалася, хоча передумови для цього були закладені первинно. Той, хто виготовляв виріб, взяв на заготовку шматок зі стиком двох шарів граніту. Вже при первинному формуванні виробу в цьому місці з'явилися «раковини-вищерблення». Це може свідчити, що конкретною сокирою володіли або бідняк, або раб, життя яких можна було наражати на небезпеку. Всі інші щербини на виробі – сліди потрапляння під землеобробні агрегати XX ст.

4. Провушна сокира пізнього етапу неоліту-ранньої бронзи.

Знайдена у 60-70 р. XX ст. під час знищення колгоспом курганів південніше с. Миньківці Дунаєвського району Хмельницької обл. – точне місце і автор знахідки невідомі.

Артефакт виготовлений з міді. Він має циліндричний обушок та видовжене лезо. Якщо взяти за вертикаль лінію ручки, то верх леза припіднятий відносно верху обушка на 1,3-1,5 см (вигнута спинка), та, відповідно, на 0,5 см вище низу обушка.

Довжина виробу – 12,4 см (обушок – 3,3 см, лезова частина – 9,1 см), висота обушка – 3,8 см, леза – 4,9 см, діаметр отвору – 2,3 см. Лезо сокири округле, гостре. Чітко простежується випуклий валик ліній-з'єднання двох частин глиняної форми виробу, який, однак, після виготовлення була ретельно зачищена майстром. Вага сокири складає 512 грамів.

5. Чекан пізньосередньовічний.

Знайдений наприкінці XX ст. Анатолієм Алєніком та Володимиром Захар'євим на схилі природнього мису – біля городища Жадінь західніше с. Тимків Новоушицького р-ну Хмельницької обл.

Виготовлений із заліза. Складається з видовженої похиленої вниз лезової частини; муфти для ручки, що укріплена розширеними відкльєпами-щокками; та виокремленого квадратного немасивного обушка, що кріпиться до муфти квадратною «шийкою» товщиною 1,6×1,7 см.

Довжина артефакту 13,2 см (8,5 см – лезова частина, 3,5 см – муфта для ручки, 1,2 – обушок). Лезо сокирки слабкоокруглене, добре розкльєпане та загострене. Ширина муфти – 3,0 см, висота – 3,4 см, діаметр отвору для ручки – 2,6 см. Обушок у перерізі округлий, його площадка розміром 2,2×2,3 см сформована дещо недбало, на відміну від інших частин артефакту. Цікаво, що для кращої фіксації ручки в середині муфти коваль спеціально залишив «завусениці», які не дозволяли ручці прокручуватися. Це свідчить про ще одне важливе призначення виробу: використання його як карпатської бартки для подолання пересічної місцевості. Крім того спинка виробу має горбик, що дуже зручно для руки та, у цілому, для опирання на палицю під час ходіння.

6. Сокира пізньосередньовічна.

Знайдена 2014-2015 р. в лісі західніше с. Миньківці Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. – точне місце і автор знахідки невідомі.

Залізна. Масивна. З витягнутою лезовою частиною. Частково відреставрована: очищено від іржі, заварено тріщину на муфті ручки.

Довжина виробу – 21,0 см, з яких 6,5 см – муфта для ручки.

Лезова частина сокири – вузька, видовжена розмірами: 3,9 см біля з'єднання з муфтою для ручки та 6,0 см – на лезі. Товщина біля з'єднання з муфтою – 2,5 см. Муфта біля з'єднання з клинком має висоту – 4,9 см та в обушній частині – 5,8 см. В середині вона овальна з обрізаним кінцем розмірами 3,6×4,2 см.

Обушна частина – трапецієподібна. Висота – 5,5 см, ширина обуха: зверху – 4,0 см, внизу – 3,0 см, що вказує про спеціально залишений ковалем простір для кращого фіксування ручки в муфті дерев'яним клином. Поверхня «площадки» – рівна.

Схожу сокиру, за інформацією журналіста Дмитра Полуховича, було знайдено на місці козацького табору між смт. Ярмолинці та м. Городок Хмельницької обл. [7].

II. СОКИРИ-КЕЛЬТИ

1. Сокира-кельт гаво-голіградської культури ранньозалізного віку.

Знайдена 2016 р. Віктором Палієм у лісі західніше с. Сприсівка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. Виготовлена з бронзи. Через корозію втратила вушко та частково знищена в районі втулки. Довжина виробу – 5,5 см: 3,4 см – втулка, 2,1 см – лезова частина. Ширина предмету в районі, де сходяться втулка та лезова частина, 1,9 см, ширина леза – 3 см. Довжина овального заглиблення втулки – бл. 2,2 см, ширина – бл. 1,5 см, глибина втулки – 2,1 см. Під верхом втулки простежуються фрагмент подвійного валика, який опоясує втулку по периметру на рівні верхнього з'єднання вушка з втулкою.

2. Сокира-кельт доби бронзи (транільванський тип).

Знайдена красназцем Сергієм Герасимовим у 80-х рр. XX ст. північніше с. Підлісний Мукарів Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.

Бронзова. Довжина виробу – 9,8 см, ширина – 3,7 см, (4,7 см – з вушком). Овальна в перерізі втулка має довжину – 3,6 см, ширину – 3,0 см, глибину – 7,6 см. Верх втулки по периметру посилено валиком товщиною 0,5-0,6 см, висотою 0,3 см. На обох частинах артефакту простежуються ребра жорсткості у вигляді валиків шириною 0,3 см і висотою 0,2 см. Два з них, починаючись від протилежних кінців леза опуклого леза, майже сходяться під верхом втулки. Два інші відходять від них у середній частині, за принципом латинської букви «W», відповідно, до вушка та до з'єднання з валиком на верхом втулки і двома боковими частинами виробу.

III. БОЙОВІ МОЛОТИ

1. *Бойовий молот трипільської культури.* Знайдений Володимиром Захар'євим у 2015 р. на поселенні біля с. Грушка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Виріб виготовлений з підкраплеподібної обкатаної гальки твердого темного коричневого пісковика. Довжина молота – 12,8 см, товщина – 5,7 см, ширина в районі плоскої ударної частини – 7,5 см. Передня частина – масивна зі слідами вирівнювання робочої частини розмірами. Тильна частина – клевцеподібна.

Майже посередині виробу простежується ровик для кріплення ручки глибиною 0,3 см і шириною 1,9-2,1 см, що оповиває його по периметру.

На правому, лівому та нижньому боках виробу є сліди заполірування поверхні. Можливо, перед тим як стати бойовим молотом, заготовка використовувалася для інших господарчих потреб. Не виключено і те, що виріб міг бути частиною круподерки, що, за аналогією з первісними механізмами, які використовують сучасні африканські племена, складалася з довгого дерев'яного важеля, каменя-розтирача та дерев'яної ступи. Відтак, виріб потребує аналізу під мікроскопом.

2. Бойовий молот-скіпетр з середньозернистого кварциту доби пізнього енеоліту-бронзи.

Знайдений у 80-тих рр. XX ст. північно-східніше с. Іванківці Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. – точне місце і автор знахідки невідомі.

В анфас складається з центральної підромбічної частини з підконічним отвором для ручки діаметром 1,8-2,0 см та двох підконусних завершень, що поєднані між собою і «переростають» одне в інше.

У профіль центральна частина плоска, завершення – конусоподібні. Довжина – 12,8 см, ширина (у районі отвору для ручки та на завершеннях) – 5,0 см, товщина в приотворовій частині – 3,5 см, на завершеннях – 5,0 см. Робочі частини завершень – плоскі, діаметром 5 см кожна.

3. Бойовий молот-клевець.

Знайдено у 70-х рр. XX ст. біля с. Залісці Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. Виготовлений з окам'янілості – давнього видовженого моллюска, один з кінців якого підтесаний для площадки молотка, діаметром 1,5 см. Інший кінець від природи загострений і прилягаюча до нього частина виробу дещо граційніша протилежного. Має природну (не очищену від вапнякового напливу) поверхню.

Довжина – 14,6 см, ширина – 4,0 см, товщина біля ударної площадки – 1,5 см, в районі отвору для ручки – 3,6 см.

Отвір для ручки має діаметр 1,3-1,4 см. Він дещо зміщений від середини в бік клевця, що вказує на первинне призначення виробу як молотка.

4. Заготовка бойового молота.

Знайдено Левком Куземським у 70-х рр. XX ст. біля с. Маліївці Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. Виготовлена з крупнозернистого сіро-жовтуватого граніту. За формою є овалом зі зрізаними кінцями. Довжина – 12,0 см, ширина – 7,0 см. Товщина 3,9-5,1 см.

Добре сформована одна з ударних (вертикальних) площин, судячи з розташування місця, де мав би отвір для ручки, який намічений на одній з горизонтальних площин, була б тильною. Ця ударна площина овальна, висотою 3,6 см та шириною 4,2 см. Протилежна, можливо, мала бути такою ж, але овал був би зміщений на 90°. Тобто не вертикальною, а горизонтальною. Швидше всього під час підготовки цієї площини майстер невдало стукнув інструментом об камінь і сколов занадто багато сировини, тому заготовку відбракували. Відтак її стали використовувати як шліфувальний камінь. Для зручності утримування його в руці було зроблено два (по одному з кожного боку) додаткових сколи, які в процесі використання дещо заплізувалися.

Нижня частина артефакту має рівну площадку зі слідами довготривалого використання як каменя для полірування гранітних сокир. Міг він служити і вантажем для притискання кістяного свердла при свердлінні отвору в тих же сокирах. Точнішу інтерпретацію можна зробити під час детального вивчення предмету під мікроскопом.

Для повноти картини пригадаємо і втрачені для експонування давні сокири.

1. Сокира-тесло з отвором трипільського часу.

Знайдено на плато правого берега р.Смотрич у районі вул. Чайковського, що в західній частині м. Городок Хмельницької обл.

Мідний виріб сформований відповідно стандартів для виробів такого типу. Довжина виробу була 21,5 см, ширина в районі отвору для дерев'яної ручки 5,5 см. Діаметр останнього складав 3,0 см. У вертикальному перерізі виріб підовальний. Лезо сокири зміщене на 1,5 см вниз від горизонталі, лезо тесла – на стільки ж.

У горизонтальному перетині передня частина виробу має клинцеподібну форму, звужуючись до кінця. Тильна навпаки нагадує пташиний хвіст – вужча від середини виробу (2,8 см) і ширша зовні (4,5 см). Зміцнений своєрідними ребрами жорсткості, оскільки середина його тіла на 0,2 см тонша, аніж боки.

Руків'я ховалося в імпровізовану втулку аж на 3,5 см, за рахунок трикутних «щік» на муфті, тоді як основна товщина виробу складає всього бл. 2,0 см.

Отвір для ручки на 1,0 см зміщений від центру виробу в бік поперечного леза (тесло), тому тильна частина, відповідно, коротша тієї, де лезо розташоване вертикально (сокира). Лезо тесла мало довжину – 4,5 см, лезо сокири, відповідно, 3,3 см. Вони овальні.

Функціональне призначення виробу було подвійним: він міг використовуватися як зброя, і як господарчий деревообробний інструмент. Обидва леза виробу були підготовлені до роботи в давнину і залишилися досить гострими, незважаючи на те, що відтоді минуло понад 5 тис. років, а тесло в районі леза ще й частково розковане.

Артефакт проданий колекціонерам за межі області.

2. Провушна сокира пізнього енеоліту-ранньої бронзи.

Знайдена біля с. Сприсівка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. – точне місце і автор знахідки невідомі.

Як вдалося встановити з фото, сокира була мідною, краплевидною в горизонтальному перетині, довжиною – бл. 9,0 см. Висота виробу в районі провущини становила бл. 4,5 см. Ширина останньої – бл. 4,0 см, діаметр отвору – 2,5-3,0 см. Верхня спинка виробу рівна. Внизу провущина скошена із зовні до середини на бл. 1,5 см, як і лезова частина від леза до з'єднання з провущиною.

Артефакт був ретельно вилитий і доведений до кондиції майстрами, однак через якісь обставини провущина пізніше тріснула.

Сокира продана колекціонерам за межі району.

Таким чином, ми вводимо в науковий обіг 14 виготовлених з кременю, граніту, кварциту, міді, бронзи та заліза артефактів з Центрального Поділля, які зберігаються у приватних підбірках старожитностей жителів Хмельницької області, або продані колекціонерам за межі регіону, але здатні підвищити обізнаність фахівців у галузі використання місцевим населенням сокир, сокир-кельтів та бойових молотів – від енеоліту до пізнього середньовіччя.

Вважаємо за цілком логічне, підтримку цього починання іншими дослідниками і продовження його циклом статей та інформацій про старожитності, які зберігаються поза музеями Хмельниччини.

Принагідно наголошую, що частину з вище описаних археологічних реліквій, які зберігаються в автора, невдовзі буде відправлено у фонди Львівського музею релігієзнавства, задля цілісності колекції. Адже під час спільної роботи автора на пам'ятках РВЗ в околицях с. Сокілець Дунаєвського р-ну з доктором історичних наук Миколою Бандрівським через нього вже передано до цієї установи близько двох десятків випадкових археологічних знахідок з центрально-подільських теренів.

Список використаних джерел та літератури

1. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды XI археологического съезда. – Москва, 1901. – С.197-354.
2. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. К составлению археологической карты Подольской губернии /В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – 405 с.
3. Трембіцький А.М. М.Я. Орловський і Є.Й. Сіцинський – дослідники історії сіл, міст і містечок України / А.М. Трембіцький // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 398-406.
4. Пулавский Ф.К. Археологические находки в Подольской губернии / Ф.К. Пулавский // Труды XI Археологического съезда. – М.,1902. – Т. 2. – С. 147-150.
5. Винокур І.С. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області / І.С. Винокур, А.Ф. Гуцал, С.І. Пеняк, Б.О. Тимошук, В.І. Якубовський. – Київ, 1984. – С. 22-108.
6. Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник / А.Ф. Гуцал, В.І. Якубовський, І.Р. Михальчишин. – Чернігів, 2011. – 176 с.
7. Захар'єв В. Оригінальні артефакти Трипільської культури з околиць м. Городок на Хмельниччині // nashgorodok.km.ua/index.php/history/503-oryhinalni-artefakty-trypilskoyi-kultury-z-okolyts-m-horodok-na-khmelnychchyni

Рис.1. Мідна провужна сокира з околиць с. Сприсівка Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.

Рис.2. Мідна сокира-тесло з м.Городок Хмельницької обл.

Рис.3. Пізньосередньовічні залізні сокири з табору між смт Ярмолинці та м.Городок Хмельницької обл.